Jednota bratrská v polském exilu[1]

Marta Bečková

Summary: Die Brüder-Unität im polnischen Exil. Diesem Thema widmet sich die Fachliteratur schon seit fast 200 Jahren (J. Łukaszevicz, J. Bidlo, J. Dworzaczkowa), es entstehen auch Teilstudien. Die Böhmischen Brüder beginnen sich auf dem Gebiet des polnischen Königreiches nach dem Schmalkaldischen Krieg im Jahre 1548 anzusiedeln; zuerst haben sie vor, nach Ostpreußen weiterzugehen, wo sich jedoch die Situation für sie ungünstig entwickelt, weshalb sie teilweise nach Mähren zurückkehren und sich später in Großpolen niederlassen. Die Reformation verbreitet sich zu dieser Zeit in Polen und sucht ihre institutionelle Gestalt. Die Studie widmet sich dem Schicksal der Brüder in Polen in drei Perioden: 1. 1548–1570 (seit der Ankunft der ersten Exulanten bis zur Unterschreibung des *ConsensusSendomiriensis*), 2. 1570–1628 (bis zur Ankunft der Emigration nach dem Weißen Berg – zu dieser Zeit spielen schon die Angehörigen der zweiten, polonisierten Generation wie Sz. T. Turnowski usw. eine wichtige Rolle, die Reformation in Polen verliert jedoch schon an Kraft), 3. 1628–1656 (bis zum Brand von Lissa während des schwedisch-polnischen Krieges, dann kommt es zur Zerstreuung der Exulanten). Ein Teil der Brüder scheint nach Lissa zurückgekommen zu sein, die Stadt erholte sich allmählich von den erlittenen Verlusten, ihre vorherige Blüte erreichte sie nie mehr. Vor dem Ende des 17. Jahrhunderts verschwinden die Spuren der böhmischen Exulanten in Polen und die Brüder-Unität selbst fließt mit der reformierten Kirche zusammen. Die Autorin belegt die Begebenheiten und die Stellung der Brüder-Unität mit der Tätigkeit und mit den Schriften Komenskýs, der seine Glaubensgenossen bis zum Ende seines Lebens nicht vergaß.

Tomuto tématu, které má pro dějiny Jednoty nepochybně zásadní důležitost, věnují se badatelé čeští, polští, němečtí a další již téměř dvě stě let. Autorem první monografické práce byl polský historik Józef Łukaszewicz,[2] který ve své práci čerpal z archivních pramenů, především z bratrského archivu, uloženého v té době ještě v kostele sv. Jana v Lešně. Jeho práce je pochopitelně poplatná době svého vzniku a je nutno k ní přistupovat kri-

[1]Tento text vznikl v rámci Výzkumného záměru AV ČR č. AVOZ90090514 *Transdisciplinární výzkum vybraných klíčových problémů filosofie a příbuzných humanitních oborů, zejména logiky, klasických a medievistických studií a teorie vědy. Ediční a publikační zpracování odpovídajících textových a elektronických bází.*

[2]Józef Łukaszewicz, O kościołach Braci czeskich w dawnej Wielkiejpolsce, Poznań 1835.

ticky. Řada věcí byla pozdějším bádáním doplněna a zpřesněna. Velice detailně popsal a na základě pramenů i literatury se Jednotě bratrské v Polsku věnoval Jaroslav Bidlo. Jeho rozsáhlý čtyřdílný spis *Jednota bratrská v polském vyhnanství* [3] zahrnuje léta 1548–1595 a doplňují jej ještě dvě další studie.[4] Tento historik hodnotil význam polského exilu pro vývoj Jednoty v polovině 16. století velice, snad až příliš, vysoko.[5] Dlouhá léta bylo třeba čekat na další zásadní práci, která přišla tentokrát ze strany polské. Je jí spis Jolanty Dworzaczkowé *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*.[6] Její předností je vedle důkladné znalosti problematiky (tato poznaňská historička je nejlépe ze všech badatelů obeznámena s bratrským archivem i dalšími relevantními prameny) i jasný a přehledný způsob výkladu, který se opírá o zcela spolehlivá fakta. Bratřím v polském exilu se věnovaly samozřejmě i obecné historie Jednoty: Joseph Th. Müller[7] věnoval Bratřím v Prusích a v Polsku a polské Jednotě podstatnou část třetího dílu svého spisu; jejich osudy, vylíčené spíše z pohledu českomoravské Jednoty, nepominul ani Rudolf Říčan.[8] Vznikla dále řada prací, zaměřená k speciálním tématům. K těm přínosným náleží publikace Henryka Gmiterka, věnovaná vztahům Bratří a kalvinistů v Polsku,[9] a značný počet studií, jejichž autory byli kromě již citovaných Josef Tichý, Jerzy Śliziński, Marta Bečková ad. Velké množství informací k danému tématu podává nezastupitelně práce Ferdinanda Hrejsy *Sborové Jednoty bratrské.*[10]

---

[3] Jaroslav Bidlo, Jednota bratrská v polském vyhnanství, d. I–IV, Praha 1900–1932.

[4] Jaroslav Bidlo, Vzájemný poměr české a polské větve Jednoty bratrské v době od 1587–1609, Časopis Matice moravské, 1917–1918, roč. 41–42, s. 108–188; v kratším polském znění: Vzajemne stosunki czeskiej i polskiej Jednoty w okresie 1587–1609, Reformacja w Polsce, 1922, č. 2, s. 118–124; Udział Jednoty Brackiej w walce o proces i egzekucję konfederacji warszawskiej, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1977, roč. 22, s. 159–75. (Tento text byl připraven pro 53. roč. časopisu Kwartalnik Historyczny, který za 2. světové války již nevyšel.)

[5] Bidlo, Jednota bratrská v prvním vyhnanství, d. 3, s. V–VI: „Jako pro Jednotu vůbec první její vyhnanství lze nazvat štěstím, tak i pro pochopení podstaty jejího rozvoje a ocenění jejího kulturního významu má studium tohoto vyhnanství základní důležitost. Již v prvních dvou částech přítomného spisu poukázal jsem na to, že těžiště vnitřního rozvoje Jednoty po roce 1548 leží v Polsku. Tam rozhoduje se především o věroučnému rázu Jednoty, tam se mění tato ve vyznání kalvinistické, …“

[6] Jolanta Dworzaczkowa, Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku, Warszawa 1997.

[7] Joseph Th. Müller, Geschichte der Böhmischen Brüder, Bd. I–III, Herrnhut 1922 až 1931.

[8] Rudolf Říčan, Dějiny Jednoty bratrské, Praha 1957.

[9] HenrykGmiterek, Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej. Połowa XVI–XVII wieku. Studium porównawcze, Lublin 1987.

[10] Ferdinand Hrejsa, Sborové Jednoty bratrské, Praha 1939, zvl. ot. Reformační sborník.

Jak ukazuje uvedená literatura, téma Jednota v polském exilu úzce souvisí se vznikem a historií polské větve Jednoty a nelze je, zvláště pro 16. století, oddělovat. Pokusím se ve svém výkladu, který v tomto omezeném rozsahu nemůže problematiku pojmout v její celistvosti, zaměřit na bratrský exil, a to v prvním i druhém „vyhnanství", a ukázat zejména na skutečnosti, které sehrály v životě Bratří v Polsku rozhodující úlohu a které podstatně ovlivnily jejich zdejší působení. Je třeba si rovněž uvědomit, že se jedná o poměrně dlouhé časové údobí. Jeho počátek je jasný – odchod první bratrské emigrace z Čech v r. 1548. Na počátku je krátké údobí pruské, které neskončilo pro příchozí příznivě. Albrecht Hohenzollernský, který budoval Východní (Knížecí) Prusy, jež byly lénem polského krále, byl ochoten příchozí přijmout jako sekulární stát. Bratří byli podrobeni několika examinacím a dočasně jim bylo povoleno vykonávat bohoslužby v pruských kostelech. Ovšem již na počátku r. 1549 bylo biskupským dekretem ustanoveno, že se Bratří mají stát členy pruské luterské církve. To nebylo pro členy Jednoty, kteří si chránili svou samostatnost, přijatelné, a proto se od r. 1550 začínají vracet, zvláště na Moravu, ale usazují se rovněž na území Velkopolska. Pruská epizoda končí v podstatě v r. 1555.

Značně složitější je otázka, kdy končí bratrská emigrace v Polsku. Jsou to 30. léta 17. století, kdy došlo k sjednocení obřadů s reformovanou církví, což bývá považováno za spojení obou církví? Či máme za konečné datum považovat vypálení Lešna za švédsko-polské války v r. 1656 (k tomu časovému vymezení přiklání se i H. Gmiterek)[11], kdy město přestalo být centrem českých exulantů, nebo až počátek 18. století, kdy se ve městě uskutečnily poslední české bohoslužby?[12] Postavení Bratří ve Velkopolsku je ovšem zcela odlišné od situace v jiných zemích. Pouze tam byl vliv prvních zde se usazujících Bratří tak silný, že zde počaly vznikat sbory tvořené místními obyvateli, což nemá v zemích, v nichž nacházeli Bratří útočiště, obdobu. To sice situaci dalších emigrantů na jedné straně zjednodušovalo, na druhé však i komplikovalo. A tak když do Lešna přišly skupiny pobělohorských exulantů (s Komenským), existoval zde již bratrský sbor polský a německý.

Ne zcela vyjasněná zůstává otázka, proč sbory Jednoty bratrské vznikaly v Polsku pouze na západním území státu, tj. ve Velkopolsku. H. Gmiterek soudí, že v Malopolsku, a jeho vlivem posléze na Litvě, byly počáteční reformační proudy nejvíce ovlivněny švýcarskou reformací, zatímco ve Velkopolsku, kde do té doby převládal luteranismus, nebyl tento vliv tak

[11] Gmiterek, Bracia czescy, s. 7.
[12] Hrejsa, Sborové, Praha 1939, s. 193.

silný.[13] J. Dworzaczkowa zmiňuje také silnou inspirativní osobnost Jiřího Izraela.[14] Jednota, která brzo po počátku svého zdejšího působení dosáhla značného vlivu, sehrála významnou roli zejména v počátcích polské reformace. Hovoří se o ní jako o jedné ze tří reformačních církví v zemi.

V této souvislosti se naskýtá otázka terminologická, kterou v poslední době záslužně otevřela J. Dworzaczkowa.[15] Názvu Jednota se v Polsku užívalo zřídka, nevýhodné bylo i pojmenování Čeští bratří, což podle této autorky sugerovalo, že jde o cizince. Navíc jako Polští bratří byli označováni sociniáni. Příslušníci Jednoty se tak nazývají „evangelíky českého vyznání". Ještě v 1. polovině 18. století se Dawid Cassius podpisuje jako senior „Unitatis Fratrum confessionis Bohemicae", ovšem také jako senior „Ecclesiarum Reformatarum per Maiorem Poloniam".[16]

Působení bratrské emigrace v Polsku rozdělím pro potřebu sledované problematiky do tří časových údobí: 1. 1548–1570 – od příchodu prvních exulantů do Polska do podepsání konsensu sandoměřského; 2. 1570–1628 – údobí, kdy se uplatňuje druhá, převážně popolštěná generace Bratří, a spíše než o českou emigraci jde o polskou větev Jednoty; 3. 1628–1656 – od příchodu pobělohorské emigrace do vypálení Lešna. Rozptýlené pozůstatky českých exulantů, které sice nadále v zemi existovaly, jak o tom bude ještě řeč, hrály již jen marginální roli.

První údobí spadá do bouřlivých let počátků polské reformace, která hledá svou institucionální podobu. Za rok vzniku polské větve Jednoty je považován rok 1558, kdy byl zvolen seniorem Jiří Izrael, jenž byl v následujícím roce na synodu, konaném v Mladé Boleslavi a na němž byly rozdělovány funkce, ustanoven správcem sborů v Polsku: *„B. Jiřík Izrael moc B. Jana Černého a pravé náměstenství v Polště v potřebách nastalých drže-*

[13] Gmiterek, Bracia czescy, s. 13–l4: „Wydaje się, że w dużej mierze dzięki temu właśnie bracia czescy znaleźli tu stosunkowo dobre warunki dla siebie. Skoro bowiem luteranizm ze względu na swe konekcje narodowe i skład społeczny nie posiadał wystarczającej ‚siły przebycia', a mimo to kalwinizm ze wzgledu na swą słabość nie był w stanie z nim konkurować, znalazło się miejsce dla tego trzeciego, prezentującego zwarty system nie tylko dogmatyczno-teologiczny, ale i wzorzec życiowy, moralny, którego szerokie rzesze, wobec jaskrawego kryzysu dotychczasowego Kościoła, pilnie poszukiwał."

[14] Jolanta Dworzaczkowa, Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski, in: Jolanta Dworzaczkowa, Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce, Poznań 1995, s. 138–144.

[15] Jolanta Dworzaczkowa, Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani. Problem terminologii, Biblioteka, Poznań 2005, Nr. 9 (18), s. 143–148; česky: Čeští bratří – kalvinisté – reformovaní evangelíci. Problém terminologie, Studia Comeniana et historica, 2006, č. 36, s. 302–305.

[16] Tamtéž, s. 148; s. 305.

ti má, i zvláštní do spisů bratrských nahlédání a k nápravě sudím odsílání přijal jest."[17]

Padesátá léta 16. století jsou v Polsku charakterizována hledáním podoby protestantských církví. Záměr svolat generální sněm a vytvořit polskou národní evangelickou církev končí úmrtím Jana Łaského v r. 1560. Konají se četná setkání malopolských reformovaných, stoupenců augšpurského vyznání a Bratří z Velkopolska. Mnozí představitelé Jednoty byli mezi účastníky, i když ne vždy ochotnými. Sám Jiří Izrael byl přítomen na těchto rokováních: (1555 – Krzęcice, Gołuchów, Kożminek; 1556 – Pińczów, Semecim, Krzęcice, Rabsztyn, Kraków, Iwanowice; 1563 – Kraków; 1565 – Liszków, Poznań; 1560 – Poznań). Urputná jednání se vedla o podobu konfese, při nichž byli zvláštně neústupní luteráni. Vedení Jednoty v českých zemích tak bylo postaveno před novou situaci, třebaže měli za sebou již návštěvy ve Wittenbergu a jednání s Lutherem. Zvláště zevrubně se nastalou situací a otázkou, jaké k ní zaujmout stanovisko, zabýval již synod ve Sležanech v r. 1557, který se konal za přítomnosti zástupců z Polska a Prus: *„… dána odpověď pánům polským tu přítomným na tyto věci: Mají-li Augšpurskou apologii přijíti, naši propustíce? Odpověď: Nijakž, ale předse se držeti naší, …"*[18] Dále jsou uváděny čtyři důvody tohoto postoje. Čtvrtý důvod byl ten, že apologie byla přijata od Wittenberských, od Královeckých a též v Kožmínku. Na otázku, zda má být pozván do Polska Kalvín a Filip (Melanchthon), odpovídají rovněž záporně, protože *srovnání* s luterány bylo již učiněno, stejně jako s Bucerem a Kalvínem. Zajímavý byl přijatý čtvrtý artikul: *„Má-li Lismaninovi napomáháno býti, aby klatba … byla opuštěna. Odpověď, že jest to skutek lásky, aby blížnímu pomoženo bylo i nejmenšímu, ovšem pak jemu, poněvadž přítel náš jes."*[19] Tento vztah se ovšem změnil po Lismaninovu příklonu k antitrinitářství. Poměry v Polsku zaměstnávají vedení Jednoty i dále. Svědčí o tom setkání starších v Lipníku následujícího roku s posly z Polska k nim vypravenými. *„Na dlouhou řeč legátů Polských krátká odpověď dána od Bratří skrze B. Matěje Červenku"*:[20] hovořilo se na základě dosavadních jednání podrobně o jednotlivých článcích konfese, večeři Páně, svěcení svátků a dalších otázkách. *„A takž sme se rozžehnali a k svým místům každý se obrátiti strojili. Však ještě jim ta omluva učiněna naposledy, že jsou tak odbyti, jakž nejlépe a nejpobožněji*

[17] Antonín Gindely, Dekrety Jednoty bratrské, Praha 1865, s. 185; O Jiřím Izraelovi Marta Bečková, Jerzy Izrael, pierwszy biskup braci czeskich we Wielkopolsce, in: Polacy w Czechach i Czesi w Polsce, Lublin 2004, s. 103–111.

[18] Gindely, Dekrety, s. 184.

[19] Tamtéž, s. 185.

[20] Tamtéž, s. 188.

býti mohlo, nač se koli doptávali, zprávy že jsou dávány. Avšak jestliže by co kde ještě snad i ne tak bylo, jakž by býti mělo, Pán Bůh aby ráčil i nás také napravovati. Pakliť se kdy dobře smyslí, Pán Bůh aby pomáhati nám ráčil.“[21]

Celé toto údobí se vyznačuje těsnými kontakty vedení polské Jednoty se staršími v Čechách a na Moravě, jak o tom svědčí polští účastníci na synodech v českých zemích v těchto letech, na jejichž programu bývala často situace v *Polště*. Docházelo rovněž k vysílání delegátů k tamějším důležitým jednáním. Hovoří se o základních teologických problémech i o řešení zcela konkrétních případů. V 60. letech zkomplikovaly snahy o sjednocení protestantských církví v Polsku tendence antitrinitářské, které se projevovaly mezi malopolskými reformovanými. Ohlasem této situace je bod jednání na setkání starších v Přerově v r. 1562: *„De Christo mediatore. Z příčiny těžké nesnáze, zniklé v Polště mezi Štangarem a Pinčovskými o prostřednictví Kristovo, o čež i na Bratří otázky bývají nejedny činěny, totiž strany-li obojího přirození Kristus jest prostředníkem naším, jakž Pinčovští vedou, čili strany samého lidského, jakž Štangarus toho mocně brániti chce. Otázka na radu učiněna, jak kdo o tom smyšlí.“*[22] Velká disputace s antitrinitáři se konala v červenci 1563 v Krakově a za Jednotu se jí zúčastnili Jiří Izrael a Jan Lorenc. Pro postoj Jednoty je příznačný Lorencův výrok, že celý spor o Trojici jsou jen samé dialektické pletichy a že by bylo nejlépe tuto otázku přecházet mlčením.[23] Stanovisko k antitrinitarismu a pozdějšímu socinianismu bylo až na malé výjimky nepříznivé a neměnné.[24] Provází je rovněž tendence vyhnout se disputacím. Na již citovaném přerovském setkání se přítomní usnesli na tom, jak se chovat k Malopolským: *„Poněvadž se to vidí, že nás jízdami a obsílkami na své sněmy příliš obtěžují, a zas našich zpráv ústních i psaných málo dobře užívají, ano téměř mistrují a štrafují; i zůstáno, aby jim buď psaním buď oustně, dočkajíc příčin, tyto věci jako odpovědné předloženy a oznámeny byly … Že my k nim na ty jejich synody a sněmy jezditi a vysílati nemůžeme a možné nám není, buď pro práce domácí při zbořích nesnesitedlné takměř, buď pro nebezpečenství od vrchností, a naše též k nákladům na cesty nedostatky atd.“*[25]

Jednota vedena svou tradiční snahou zachovat si svébytnost vlastní církve a nepřizpůsobovat se místním poměrům byla však nucena přistou-

[21] Tamtéž, s. 201.

[22] Tamtéž, s. 214–215.

[23] Bidlo, Jednota bratrská, d. II, s. 40–42.

[24] Marta Bečková, Die Brüderunität und der Antitrinitarism, in: Faustus Socinus and his Heritage, Kraków 2005, s. 218.

[25] Gindely, Dekrety, s. 213–214.

pit na jisté ústupky. Nebudu se zabývat v minulých letech často probíranými rozdíly společensko-politické struktury české a polské společnosti v 16. a 17. století, o dvou rysech je však třeba se zmínit. Na rozdíl od českých zemí zakládali sbory ve Velkopolsku šlechtičtí majitelé lokalit a bratrské obce byly na nich závislé. Jedním z této skutečnosti vznikajících vztahů byla otázka světských seniorů, jež se stali v Polsku nezbytností. Byli ustanoveni už při prvním poznaňském sboru.[26] V zápise z již zmíněného shromáždění v Lipníku v r. 1558 je stanovisko Jednoty jasně vyjádřeno: *„Nebo Bratří nahledí, že z takových věcí, totiž pletení vrchností v věci církevní, často mnoho zlého pocházelo. Protož se toho vystříhali, …“*[27] Přesto se situaci, běžné v polských sborech, do značné míry přizpůsobili. Nicméně se ještě tento problém dostal na pořad synodu v r. 1634 ve Włodawě, na němž se jednalo o sjednocení agend mezi Jednotou a reformovanými. Bratrští delegáti o tom referují starším v únoru následujícího roku v Lešně: *„Artikul osmý naší instrukcí k tomu směřoval, aby politický regiment k zprávě církevní míšín nebyl, to jest aby při synodních jednáních politici nebývali, ale to v moci starších zůstávalo. …* A *tu nás onino kněží prositi začali, abychom jim přímluvami svými patrona nekazili, a z toho na synodích bývání a díla Božího dělati pomáhání neosvobozovali, …“* V naléhavé řeči připojil se k této žádosti kněz Dobřenský: *„Jednota vaše v Čechách začala se pod velikými pokušeními bez pomoci vrchností, jichž neměli. Protož dělati museli jak mohli. Ale ta forma jiným časům a místům se netrefí. My zde mezi nepřáteli jsme, a mezi posluchači svými divné hlavy máme. Protož bez patronů ani se shromažďovati ani kázně a řádu držeti nemůžeme, a J. Msti, když se v tom k ochraně a pomoci nám poručují, svou povinnost, k níž od Boha povoláni jsou, konají. Protož my raději Vám Bratří milí radíme, aby ste při synodech svých patrony své mívati nepohrdali, kteříž i poraditi platně mohou i k skutku vésti toho, co se kdy usoudí; …“*[28] Nemohou-li jich mít mnoho, tedy ať zřídí alespoň některé přednější, radí dále.

Dalším problémem byla situace poddaných. V českých zemích získala reformace stoupence ve městech, mezi drobnými řemeslníky i venkovským lidem. Toto zázemí polské reformaci chybělo a představovalo její slabinu. Že tato okolnost byla trvalým rysem dokazují i výroky J. A. Komenského. Ve spisku *Otázky některé o Jednotě bratří českých*, napsaném v r. 1631–1632 v době nadějí na návrat do vlasti, spojených se saským vpádem, píše: *„Nebo byť pak i přišlo něco předce změniti z těchto polských věcí k způsobu našich církví (kdež celé obce bohdá míti budeme, a ne, jako v Pol-*

[26] Dworzaczkowa, Bracia czescy – kalwiniści, s. 51.
[27] Gindely, Dekrety, s. 198.
[28] Tamtéž, s. 287–288.

ště, šlachtu toliko), to podstatě jednomyslnosti právě neujme nic."[29] Bratří odmítají nátlak na poddané, aby změnili vyznání, a přimlouvají se, aby je majitelé panství neutlačovali. K rozšíření svobod, především náboženských, nabádá Komenský i švédského krále v *Panegiryku Carolo Gustavo.*[30] Myšlenka na zemi, kde prožil nejdelší léta exilu, neopouští Komenského ani v posledních letech života. Ve svých *Clamores Eliae* [31], tomto rukopisném souboru náčrtů, plánů, úvah, komentářů k událostem i četbě a úryvkům z korespondence, který vznikl v letech 1665–1670, hovoří o svém spisku *Evigila Polonia*, který podle této zprávy byl vytištěn, a dnes je, bohužel, nezvěstný. Do něj měl být zařazen tento text: *„Vyvedou-li Poláci svou při (šlachta), aby při svobodách svých zustali, to ať se k nim Eliáš přimluví, aby poddaným svým také svobody přáli, tak mnoho, jak mnoho jim Bůh přeje, …"*[32] Vyjadřuje se zde i k česko-polským vztahům v minulosti i přítomnosti a v sedmi bodech připomíná důležité historické události: „2 Tam (v Polsku) Jednota vzácně přijata *i zvelebena byla skrze Lasicia.* 3 Malopolští a Litevští *tandem Řád Jednoty in plerisque přijali.*"[33] S potěšením zaznamenává volbu nového polského krále, k *1669, 24. Julii*: „Potvrzuji, po zvolení sobě Poláků krále z prostředku sebe, kníže(te) Michala Wiśnowieckého – Přidati by – že Lech předešel Čecha již v dvojí věci, *1* v královské dustojnosti, *2* v vydobytí se z mocí cizým, *a to* ku *povrácení staré svobody –.*"[34]

Vraťme se nyní zpět k vytyčenému druhému nejdelšímu období, vymezenému přijetím sandoměřského konsensu v r. 1570 a končícímu příchodem hlavního proudu pobělohorské emigrace v r. 1628. Přijetí konsensu na generálním synodu polských protestantů, ke kterému došlo po dlouhých předchozích jednáních, představovalo zajištění vzájemného respektování mezi třemi protestantskými církvemi při zachování jejich samostatnosti, zaručené vlastní konfesí. Příznačné je, že Jednotu při jednání nezastupoval nikdo z vedení její polské větve, ale mladý 26letý diakon Szymon Teo-

[29] Vybrané spisy J. A. Komenského, sv. 6, Praha 1972, s. 72.

[30] Panegyrik věnovaný Karlu Gustavovi, in: Mezi Baltem a Uhrami. Sborník k poctě Marty Bečkové, Praha 2006, s. 264: „Rozšířením svobod na **všechny**, ve **všem** a po **všech stránkách**. Na všechny, tedy tak, že vydáš rozkaz, aby byli zcela svobodni všichni ve spolek i každý zvlášť, předáci království, nižší šlechta, města velká i malá, ba i venkovský lid, každý patřičným způsobem a v náležité míře."

[31] Marta Bečková, Tematyka polska w Clamores Eliae Komenskiego, in: Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedziemdziesiątą rocznicę urodzin, Warszawa 1997, s. 105–111.

[32] Dílo J. A. Komenského, sv. 23, Praha 1992, s. 181.

[33] Tamtéž, s. 68.

[34] Tamtéž.

fil Turnowski, představitel druhé generace příchozích z českých zemí. Již tehdy projevil značné schopnosti, které předurčily jeho budoucí dráhu.

Sz. T. Turnowski je pokládán za nejvýznamnějšího bratrského teologa v Polsku, byl plodným spisovatelem a vedle J. Izraela největší individualitou polské Jednoty.[35] Jiří Izrael spolu s Janem Lorencem připojili své podpisy k dohodě až dodatečně. Zajímavou hypotézu vyslovuje v této souvislosti J. Dworzaczkowa: soudí, že Jednota si tak ponechala možnost změnit stanovisko, kdyby se usnesení synodu ukázala být pro ni nepřijatelná.[36]

Vyvrcholením vzestupu polské reformace bylo přijetí konfederace varšavské, schválené sněmem v r. 1573, jež zabezpečovala smír mezi konfesemi. Nevztahovala se ovšem na ariány. Nicméně poslední čtvrtina 16. století je již poznamenána ústupem reformačních směrů. Ve vedení polské větve Jednoty nastává generační obměna – na místa seniorů, kteří přišli z českých zemí, nastupují duchovní z místních sborů. Jiří Izrael odchází v r. 1579 do Lipníka, kde také r. 1588 zemřel. Předchozího roku umírá v Ostrorogu senior Jan Lorenc a na jeho místo ordinoval Izrael rok před svou smrtí Sz. T. Turnowského, o kterého pečoval od jeho deseti let. Dějiny Jednoty v Polsku jsou v tomto období dějinami její polské větve, emigrace z Čech a Moravy ustupuje do pozadí. Přičemž vztahy a vazby mezi oběma větvemi byly velice hojné a těsné. I Sz. T. Turnowski měl úzké kontakty k vedením Jednoty v českých zemích, aktivně se účastnil zdejších synodů; jednalo se tam o jeho vystěhování z Ostrorogu[37] a několikrát pak o vydání jeho spisů, neboť i on byl povinen žádat úzkou radu o souhlas.[38] Stanovisko staších bylo krajně opatrné, zvláště pokud se týkalo polemik. Na setkání starších v r. 1591 v Lipníku bylo usneseno mj.: *„Proti jezuitům Poznaňským i jiným proti evangelíkům i našim v Polště pišícím napsal knihu B. Simeon, v níž za všecky evangelíky i nás bojuje, kteroužto knihu nám ku přečtení odeslal a žádal, aby vuobec vydána byla. Zuostáno na tom, poněvadž i jezuitové více proti jiným evangelíkuom, nežli proti nám píší, nám že nesluší mimo jiné proti nim napřed se vytrhovati, abychom snad jezovitů zvláštně na sebe neobrátili, od evangelíků opuštěni nebyli a v posměch uvedeni, a neuměle bojujíce netoliko nepřátel ale i přátel neurazili, a k větší roztržce příčiny nedali. Jestliže by pak někdy to psaní B. Simeonovo mělo*

[35] Dworzaczkowa, Bracia czescy – kalwiniści, s. 44.

[36] Tamtéž, s. 39.

[37] Gindely, Dekrety, s. 258.

[38] Tamtéž, s. 272: „Domlouvali se někteří z starších, že by B. Simeon bez vědomí jiných nějakou knížku měl vydati. Dal zprávu o tom, že nevydal knihy žádné, ale napsal nějaký skript a půjčil ho jednomu do Litvy, kterýž bez vůle jeho tam jej vytisknouti dal. Proti němuž zase štipavé psaní učiněno a vydáno od jednoho papežence pod tytulem ‚Oculari' atd."

býti vydáno, tehdy ještě i od domácích i od evangelíků, i patronů jejich i našich na synodách každé strany, aby pilně přehlédnuto skonponováno, nám však bez ujmy přijato, stvrzeno bylo, a potom teprva vůlí, jmenem všech evangelíků vydáno."[39]

Szymon Teofil Turnowski vyrostl ve významnou osobnost s nepominutelným vlivem. Důležitou roli sehrál při generálním synodu polských protestantů, který se konal v r. 1595 v Toruni, kde pronesl zahajovací kázání a vystupoval na obranu konsensu sandoměřského.[40] *Vir magnae authoritatis, acerrimi iudicii, laboriosus, astronomus eximius etc.*, zaznamenalo k jeho úmrtí v r. 1608 *Nekrologium polské větve Jednoty bratrské.*[41]

Výrazně se uplatnili i potomci dalších rodin českých exulantů – například Rybińští, původně Rybové, rovněž popolštění. Patřili k nim senior Maciej Rybiński († 1612), překladatel Žalmů do polštiny, jeho syn Jan Rybiński, rektor lešenského gymnázia před Komenským, a rovněž senior († 1638) a literárně činný profesor gdaňského a toruňského gymnázia Jan Rybiński, starší bratr Macieje Rybińského, autor četných polských básní, který se nevěnoval duchovní kariéře.[42] K rychlé asimilaci českých rodin ve Velkopolsku přispěla jistě blízkost obou jazyků. O tomto procesu se zmiňují autoři úvodu k vydání polských básní Jana Rybińského. Otec rodiny, který přišel do Polska s Jiřím Izraelem, ještě v r. 1556 obtížně zvládal polštinu a užíval *przędziwną pisownię w swym sprawozdaniu z wizytacji zborów małopolskich.*[43]

Dostáváme se nyní ke generaci Komenského, tj. ke třetí části našeho tématu. Pobělohorští exulanti přicházeli do Polska ve zcela jiné situaci než jejich předchůdci před osmdesáti lety. Polská reformace překročila již v poslední čtvrtině 16. století svůj zenit. Mnohé z bratrských sborů, které vznikaly především v 50. a 60. letech 16. století většinou v poddanských městech šlechticů podporujících Jednotu, již zanikly, řada šlechtických patronů se navrátila ke katolictví. J. Dworzaczkowa uvádí pro léta 1551–1608 ve Velkopolsku 54 bratrských sborů, v r. 1655 pak již pouze 20 sborů označených jako evangelicko-reformované; dále dva sbory reformované a jeden

[39] Tamtéž, s. 244.

[40] Wojciech Sławiński, Toruński synod generalny 1595, Warszawa 2002.

[41] Vyd. Jaroslav Bidlo, Nekrologium polské větve Jednoty Bratrské, in: Věstník Král. české společnosti nauk, tř. filosoficko-historicko-jazykozpytná, 1897, s. 23.

[42] Jan Rybiński, Wiersze polskie, oprac. Z. Nowak a A. Świderska, Gdańsk – Poznań 1968, s rozsáhlým úvodem; dále o Rybińských Jerzy Śliziński, Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce (XVI–XVII w.), Wrocław–Warszawa 1959, s. 78–101.

[43] Jan Rybiński, Wiersze polskie, s. XIII.

luterský, kde působili bratrští duchovní.[44] Český sbor v té době nebyl již žádný. Významný rozdíl ve srovnání se situací v r. 1548 představuje skutečnost, že v pobělohorské době přestalo existovat vedení a hlavní centrum Jednoty ve vlasti, s nímž byly sbory vzniklé v 16. století pevně svázány. Z českých zemí se také nestěhovali pouze Bratří, ale i příslušnících dalších protestantských církví, takže exulanti nepředstavovali tak jednolité společenství jako v době prvního exilu. Bylo-li první vyhnanství v historii Jednoty jakýmsi intermezzem, znamená druhá emigrace její epilog.

Příchozí z českých zemí byli přijati celkem příznivě a čeští senioři se těšili značné autoritě.[45] Jako problém se ukázal velký počet kněží, kteří se zde ocitli a hledali obtížně uplatnění. Dosvědčuje to známý list 36 bratrských duchovních z 24. 9. 1629 knížeti Krzysztofu Radziwiłłowi s žádostí o podporu.[46] Když se pak nesplnily naděje na brzký návrat do vlasti, vyvolané saským tažením, bylo usneseno na shromážděních starších v únoru 1635 v Lešně: *„Co se tkne dorostlých mládenců neb i kněží českých, kteříž se do Polčizny vpraviti chuť mají, mají P. Polákům (neb i do Malé Polsky a Litvy) pouštíni býti v naději, oddevřel-li by Pán Bůh v Čechách dílu svému dveře, žeby se navrátiti a vlasti své sloužiti mohli, …“*[47] Umožnilo to jednání mezi Bratřími a reformovanými z Malopolska a Litvy na konvokaci v Orle v r. 1633, k zásadní dohodě pak došlo v následujícím roce na generální konvokaci ve Włodawě.[48] Bylo rovněž třeba stabilizovat vztahy s německými přistěhovalci luterského vyznání, kteří přicházeli hojně do Velkopolska především ze Slezska v 30. a 40. letech. Jednalo se mj. o lešenskou školu, jež sloužila oběma vyznáním.

Velkou ranou pro řídnoucí řady Bratří v polském exilu bylo uzavření vestfálského míru. Komenský se snažil povzbudit své souvěrce vydáním 8. knihy Jana Łasického *Historie o původu a činech Bratří českých*, a to v latinském originálu a českém překladu. Ke spisu připojil vřelé *Napomenutí*, s oslovením *„Věrným ostatkům věrných Čechů z Jednoty Bratrské, pro stálost při poznalé pravdě přes dvacet již let smutné rozptýlení snášejícím, …“* Vinu za nastalé pohromy klade do vlastních řad: *„ne nepřátelé zkazili nás, my sami.“* To, co odlišovalo Jednotu od jiných církví– kázeň života – upadlo

[44] Dworzaczkowa, Bracia czescy w Wielkopolsce, s. 202–203. F. Hrejsa uvádí za celé období 73 sborů, zprávy o některých nejsou zcela jednoznačné, Sborové Jednoty bratrské, s. 179–208.

[45] Dworzaczkowa, Bracia czescy w Wielkopolsce, s. 115.

[46] František Hrubý, Prosebný list 36 českomoravských kněží emigrantů, ČČH 1932, s. 110n.

[47] Gindely, Dekrety, s. 292.

[48] Obšírně pojednal o těchto jednáních H. Gmiterek.

u všech: biskupů, patronů, církví, posluchačů, *„proměnili jsme se“*.[49] Napravení je však možné a je třeba s ním začít nyní, a to *„na první začáteční způsob. Naše … Jednota v pokušeních se počala i narodila, v pokušeních rostla i kvetla; v pokoji usvadla.“*[50] V napomínání pak pokračuje a obrací se na pastýře stáda, které žádá, aby se věnovali kazatelskému dílu a ne disputování, neboť *„hádky ty (mluvím o těch, které mezi sebou mají evangelici, luteráni a kalviniani, jakž slovou) jsou věc předně neužitečná, druhé nenáležitá, třetí škodná“*.[51] Jako by promluvil Jiří Izrael z doby rokování s luterány a malopolskými reformovanými. Snad se v tom výroku odrážejí i zkušenosti z neúspěšného toruňského Colloquia charitativum, které proběhlo před čtyřmi roky před vydáním tohoto textu. K rozporům uvnitř kalvínských církví *v Francouzsku, Nizozemsku, Říši, Polsku, Uhřích …* Komenský poznamenává: *„že v podešlé roztržky a sváry zapletati se bojíce, volili jsme při svém způsobu trvati, a k stranám se nepřidávající, tiše starým obyčejem sloužiti Bohu; hotovi jinak jsouce, sloužiti obojím, podlé daných příčin, dokudž by společného bratrského smíření, za smilováním Božím, nepřišel čas.“*[52]

V *Kšaftu umírající matky, jednoty bratrské* reagoval Komenský literární stylizací na tíživou situaci, jež pro Jednotu nastala. Ve svém loučení obrací se na prvním místě k Jednotě polské a takto hodnotí její zásluhy: *„Zejména ty, dcerko, milá, jednoto polská, kterouž mi pán Bůh uprostřed dnů života mého, když jsem v síle byla, pro ten cíl (jakž nyní vidím) zploditi dal, aby ty odrostuc, chovačkou byla ostatních dítek mých. Dobřes učinila, žes je z vlasti vypuzené do klína svého přijala a pěstovala; odplatiž tobě to Pán a nedopouštěj na tebe opuštění a osiření.“* Avšak ani ona nedodržuje prvotní řád, kázeň a milost jedněch k druhým, *„takže i s vámi vše pomalu umdlévá a pádem hrozí“*.[53]

Závěrečná katastrofa nenechala na sebe dlouho čekat. V červenci 1655 vkročilo do Polska švédské vojsko, jemuž další postup umožnila kapitulace u Ujści n. Notecí. Švédové obsadili Velkopolsko a v Lešně jako v řadě dalších měst zanechali vojenskou posádku. Počáteční švédské úspěchy vystřídalo vzepětí polských sil a v dubnu 1656 bylo město Lešno zničeno ve velkém třídenním požáru. Nad příčinami se zamýšlí J. Dworzaczkowa[54]

[49] Jan Amos Komenský, Obraz Jednoty Českobratrské čili Jana Lasitského historie o původu a činech Bratří českých kniha osmá, (vyd. L. B. Kašpar), Praha 1869, s. 258, 257.

[50] Tamtéž, s. 263.

[51] Tamtéž, s. 274.

[52] Tamtéž, s. 295.

[53] Dílo J. A. Komenského, sv. 3, Praha 1978, s. 598, 599.

[54] Jolanta Dworzaczkowa, Zniszczenie Leszna w roku 1656, Rocznik Leszczyński, 1981, č. 5, s. 169–193.

a uvádí mj., že podobný osud potkal v této době více polských měst a v podstatě znamenal jen epizodu probíhajících bojů. Věhlasu se této události dostalo následným obviňováním Komenského, že svými styky se Švédy a vírou v Drabíkova proroctví zavinil pohromu města.

Ponechme stranou tuto otázku vícekrát z různých hledisek probíranou a obraťme se k osudům zbytků české bratrské emigrace. Většina z nich Polsko opustila a rozptýlila se do různých evropských zemí. Někteří se uchýlili do blízkého Slezska, kam přesídlil i polský senior Nikolaus Gertich. Komenský, který na své souvěrce nezapomněl ani v amsterodamském exilu, věnoval svůj rozsáhlý *Manuálník* (1658) *„Rozptýleným z Lešna Polského, smutným, ochuzeným, Bohu však věrným a milým Čechům …, kteří se po krajinách (Slézka, Lužic, Marek, Prus, Uher a kamkoli) rozprchli …“*[55] Vzpomíná zde dále na lešenský pobyt, kdy se zdálo, *„že tu již ne exulanti, ale domácí bytem jsme … Polsko byla druhá naše vlast.“*.[56] Prožitky zkázy Lešna se s Komenského smyslem pro dramatičnost projevují v dataci této dedikace: *„Datum v Amsterodámě v den pamětný prudkého našeho (tak dvě létě) před přicházejícím mečem z Lešna rozprchnutí a hned na ráno města našeho ohněm zkažení; tak že, co za 30 let vzděláno bylo, za 30 hodin v rum obráceno.“*[57]

Lešno, kam se zřejmě vrátila i část Bratří, se po čase opět vzpamatovalo z utrpěných ztrát, svého předchozího rozkvětu však již nikdy nedosáhlo. Je obtížné stanovit, jak velká byla česká obec. I J. Dworzaczkowa uvádí, že následky zkázy Lešna byly pro ně nejtíživější.[58]

Komenský nepamatoval na své souvěrce jen literárními díly, ale snažil se zlepšit jejich situaci získáváním finančních podpor. Jejich rozdělování bylo svěřeno zmíněnému seniorovi N. Gertichovi. Ostatně přes Břeh, kde Gertich v prvních letech po požáru Lešna pobýval, byly doručovány i knihy a listy. Polský senior si svému kolegovi v úřadě Janu Bythnerovi v dopise z 28. 12. 1666 stěžuje na Komenského, že myslí jen na své souvěrce, *„…že oni sami są ludem Bożym a że my wszyscy powinni im ustępować: … Nie wiem, kto komu krzywdę czynił i czyni, gdyż oni u Portów siedzą a nic do nas przyść nie może bez nich, …“*[59] Je to zřejmě reakce na Komenského dopis z 16. 11. 1666, v němž píše o novém rozdělení sbírek mezi české exulanty

[55] Veškeré spisy J. A. Komenského, sv. 18, s. 1.

[56] Tamtéž, s. 4, 6.

[57] Tamtéž, s. 10.

[58] Dworzaczkowa, Bracia czescy w Wielkopolsce, s. 176.

[59] Marta Bečková, Die Briefe Nicolaus Gertichs an Jan Bytner aus den Jahren 1661–1668. Die Senioren der polnischen Brüderunität über Comenius, Acta Comeniana, 1997, č. 12, s. 186–187.

a polské členy Jednoty.[60] V listě hodnotí Komenský situaci takto: *„Mně je jedním ze špatných znamení, že se stále nejenom počítáte mezi vyhnance, nýbrž přejete si míti mezi nimi přednost, ubírajíce (sami nevyhnanci) podporám sebraným pro vyhnance a ustavičně si přejíce, aby nám (pravým vyhnancům od 38 let) byla vstrkávána pouhá pětina podpor. Zdůrazňujete, že jste početnější, a nedodáváte, že Vy jste byli své vlasti navráceni (ačkoli jste odtud dosud nikdy nebyli pro náboženství vypuzeni), kdežto my dosud nikoliv. Také to je třeba uvážiti, že byste nikdy nebyli dosáhli, čeho bylo dosaženo jedině se jménem nás vyhnanců a naší svědomitou námahou – Vaše celá práce spočívala v tom, že jste jednou nebo dvakráte připojili svůj podpis.“*[61] Hodlá však jednat bratrsky a myslet na obnovenou lásku a poukazuje jim nyní více než českým souvěrcům: obnos 6 000 tolarů rozdělil na dvanáctiny, Polákům přiděluje sedm dílů a Čechům pět. Ze svého podílu 300 tolarů, které si ponechal na radu Stephena de Geera,[62] posílá polovinu *„milému kolegovi panu Janu Bythnerovi, jehož stav je, jak pozoruji, nad jiné tísnivý“.*[63] Gertichovy stížnosti na Komenského pokračují, na přetřes přišel i Drabík a revelace „Komenský asi již dětinští“. Oprávněnost Gertichových výtek zpochybňuje výrok, že Komenský opět naléhá, aby zaslali seznam rozdělených podpor,[64] a obava, aby Komenský nenapsal Dr. Jonstonovi, kolik peněz jim poslal, a aby se to dále nerozneslo. Situace všech postižených byla velice svízelná a vztahy zřejmě komplikované.

Do konce století mizejí zprávy o českých exulantech v Polsku a Jednota zde již zcela splynula s reformovanou církví. Další kapitola se odvíjí od přesídlení Daniela Ernesta Jablonského, velkopolského a litevského seniora, v r. 1693 do Berlína na místo kazatele na braniborském dvoře. Jeho prostřednictvím přechází pak tradice staré Jednoty bratrské na ochranovské, to je však již jiná historie.

---

[60] Adolf Patera, Jana Amosa korespondence, Praha 1892, s. 269–270.

[61] V překladu Bohumila Ryby: Sto listů Jana Amosa Komenského, Praha 1942, s. 280–281.

[62] … („já, který jsem dosud vůbec neměl podílu, a protože jsem Vám svůj podíl darovával, ustal v tom mecenáš se svými soukromými dobrodiními mně prokazovanými“), … Tamtéž, s. 281.

[63] Tamtéž.

[64] Tamtéž, s. 166.